

Н. Пушкар
М. Ковальчук

**МЕМОРІАЛЬНІ РЕЛІКВІЇ РОДИНИ КОСАЧІВ
ІЗ ФОНДІВ ВОЛИНСЬКОГО КРАСЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

I

«Знято у Дерпті...»

Це «домашнє» фото зроблено братом Лесі Українки Михайлом. Олександра, його дружина (зліва), та її мати, Ганна Іванівна, свою гостю, Михайлову сестру Ольгу, студентку Петербурзького медичного інституту, посадили між собою; Михайло налаштував фотоапарат і встиг стати поряд зі своїми найдорожчими рідними. Так і залишилися вони на шматочку цупкого паперу – в одній із чотирьох кімнат не великої, але затишної, зі скромною обстановкою квартири подружжя Михайла і Шури Косачів у Дерпті.

Перша зліва на фото – Олександра Євгенівна Судовщикова (по-домашньому – Річчі, Шура, Рашель) – українська письменниця, автор нарисів, оповідань для дітей, творів про тяжке життя

сільської бідноти (літературний псевдонім Грицько Григоренко). Вона рано почала віршувати. Подружці Шурі Леся присвятила поезію «Сафо» («Над хвилями моря, на скелі...»). Зберігся автограф із посвятою: «Любій Шурі Судовщиковій на спомин. Село Колодяжне, 1884 року, 3 ноября. Леся Косач». На звороті дописала: «Прочитай і возврати». Ольга Косач-Кривинюк згадувала, що поезію «Шлю до тебе малий сей листочок...» Леся написала на шматочку березової кори й адресувала Шурі.

Родини Косачів і Судовщикових були знайомі здавна. Євген Судовщиков був добрим приятелем Петра Антоновича Косача. Проживаючи в Києві, родини спілкувались постійно; Судовщикови часто гостювали в Гадячі, Колодяжному, а ще раніше – в Новограді-Волинському. До 1875 року належить спомин Лідії Шишманової-Драгоманової:

«Як гарно, вільно жилось нам у тому Новоград-Волинському!

...Пам'ятаю, як возили нас кожного дня гуляти на возі. Навіть бачу ще, де хто сидів. Мені, старшій з дітей, дана була велика честь сидіти на козлах поруч з кучером.

На почесному місці, зробленому з сіна, прикритого килимом, сиділа тітка Саша Косач, а коло неї пані Судовщикова. Між ними садили маленьку Лесю, щоб не впала. А на дні візка примощувались по уподобі брат Лесі Миша і Шура Судовщикова, котра 20 років пізніше стала його дружиною» [1, 416].

...Вінчання Михайла і Шури відбулось у вересні 1893 року в Києві. 1898 року в молодого подружжя народилася дочка Євгенія (Іма, Імочка, Євця), яка стала лікарем.

У центрі знімка – Ольга Петрівна Косач, в одруженні Кривинюк – лікар, письменниця і перекладач, фольклорист і біограф Лесі Українки (літературний псевдонім Олеся Зірка; «домашні» імена – Пуц, Ліля, Лілея). Того року вона вже була студенткою, слухачкою Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі. Їдучи на літні й зимові канікули додому, до Києва або Колодяжного, не могла обминути привітну братову оселю в Дерпті (Юр'їв, Тарту) по вулиці Пеплерській у будинку № 5: відомо ж, якими дружними між собою були косачівські діти.

Тієї зими її приїзду з Петербурга дуже чекала Леся. На прохання сестри Ольга мала заїхати до Мінська, щоб провідати Сергія Мержинського, вже безнадійно хворого, і привезти Лесі свідчення з перших рук, з перших вуст. І здається, недовгими були Ольжині гостини у брата, але коли дуже чекаєш... Тому напевно, аж із якоюсь прикрістю писала Леся Українка до Ольги Кобилянської на початку січня 1901 року: «Питаєте про Лілю? Я сама тепер про неї мало знаю: виїхала вона, вже більш як два тижні буде, з Петербурга та й досі їде, мала бути у брата і тіток в гостині по дорозі, та отож гостює й досі. Ми вже всі гніваємось на неї, бо могла ж би хоч написати з дороги...» [2, 200].

...Через сорок років Хома Михайлович Коцюбинський попросив Ольгу Петрівну Косач-Кривинюк засвідчити, хто є хто на знімку, що він знайшов його разом з Лесиними листами «в купі паперового мотлоху на підлозі в Київському історичному музеї і забрав до музею ім. Коцюбинського в Чернігові» [3, 524]. Невідомо, скільки таких знімків виготовив Михайло, де вони блукали стільки років, як потрапили до Київського історичного музею і чому опинилися в купі сміття. Мабуть, пригадалися Ользі Петрівні, яка тоді жила у Києві і працювала над «Хронологією...», ті давні гостини, і на звороті фото вона своєю рукою написала: «М. П. Косач (брат Лесі Українки). А. Ів. Судовщикова (Хойнацька, мати). О. П. Кривинюк (Косач) (сестра Лесі Українки). О. Євг. Косачева (Судовщикова) (жінка Мих. Петр. Косача, псевдонім – Грицько Григоренко). Дар О. П. Кривинюкової. Знято в Дерпті початку 1900 р.? Напис вірний. Ольга Косач-Кривинюк 12/III 1941».

Ольга Петрівна, здається, помилилася на рік (не дивно: пройшло чимало літ, неспокійних, важких, розшарпаних), тому й поставила знак запитання – знак сумніву.

На початку січня 1900-го, на Різдво, Ольга і Леся доглядали Дору й Оксану, які захворіли на скарлатину [3, 504]. Про це ж довідуємося і з листа Михайла до матері від 8 січня 1900 р.: «Добре, що Ліля тепер при вас, все таки вона мусіла багато допомогти і на Лесю не так тяжко мусіло прийти» [3, 507].

У Дерпті Ольга була в кінці 1900-го – на початку 1901-го, а роком раніше, повертаючись із Петербурга, у брата й зовищі гостювала Леся. До речі, в листі до матері з Дерпта вона згадує про «домашні» знімки маленької братової доньки Євці, яку Михайло фотографував сам [2, 168].

Поряд з Ольгою – Ганна Іванівна Судовщикова (Хойнацька), Шурина мама, Михайлова теща. По смерті чоловіка вона майже постійно жила в сім'ї своєї дочки: клопоталася по господарству, доглядала онуку, щоб Шура мала вільний час для літературної творчості. Була привітною і гостинною. Радо приймала гостей – друзів та знайомих – і в Києві, спочатку на Лабораторній, пізніше на Єлизаветинській (бувало, у неї по кілька днів жила Олена Пчілка з дітьми), і на своєму полтавському хуторі. Про неї згадує Леся в листі від 13 березня 1900 року до сестри Ольги з Дерпта: «Анна Іванівна, як завжди, угощає і вітає, аж мені ніяково, бо думаю, що, може, се її томить...» [2, 170].

Найстарший із дітей Косачів Михайло в часи, до яких належить фото, працював у Дерптському (Гартуському) університеті викладачем фізики і математики. Молодий учений мав справді енциклопедичні знання: був метеорологом і письменником, винахідником і перекладачем (літературний псевдонім Михайло Обачний). А для молодших сестер він був щирим другом та порадником. Талановитий і працьовитий, як, зрештою, всі Косачі, він залишив по собі добру пам'ять, хоч де б жив і працював: на Волині й у Києві, у Дерпті та Харкові.

«Ну що ж тобі про наших написати? Всі вони, – пише Леся до сестри Ольги з Дерпта взимку 1900 року, – здорові, маються добре. Миша тільки вже занадто у свої лекції та уроки затопився, так що я його навіть мало бачу, тільки увечері, та й то він часто засідає в кабінеті, складає лекцію для другого дня...» [2, 170]. З Лесею вони іноді ще й «філософствували... безконечно». І в тому, що Леся Українка попала в Дерпті «на роковини Шевченка в чисто студентську компанію», безперечно, була заслуга її брата – професора. Треба думати, подібний режим роботи Михайла застала й Ольга роком пізніше. Напевно, з Ольгою, яка вивчала природничі науки, старшому братові було про що поговорити.

...Ользі пора було від'їздити, а так хотілося хоча б на трішечки відстрочити мить розлуки, затримати час. Михайло налаштував фотоапарат (звичайно ж, на тринозі!) так, щоб його домашні й дорога гостя були в центрі знімка, тому сам опинився мало не за кадром. Тихеньке клацання дало знати: готово! От так і залишилася пам'ять про ті давні гостини у брата.

1. Спогади про Лесю Українку. – Вид. 2-е, доп. – К. : Дніпро, 1971. – 484 с.

2. Українка Леся. Збір. творів : у 12 т. – Т. 11. Листи (1898–1902) / Леся Українка. – К.: Наук. думка. – 480 с.

3. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості : репринт. вид. / О. П. Косач-Кривинюк ; вст. ст. М. Г. Жулинського. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – XVI с. + 928 с. : іл. 13 с.

II

Останнє прижиттєве фото – перші посмертні листівки

28 квітня 1913 року Леся Українка приїхала до Києва востаннє – з Єгипту, де лікувалася з осені 1912-го. 4 травня була присутня на вечорі, влаштованому на її честь в українському клубі «Родина». Декламатори читали її поезії; було показано постановку діалогу «Айша та Мохаммед»; лунали співи на слова творів Лесі Українки. У відповідь на численні привітання поетеса виголосила досить довгу промову і взагалі трималася бадьоро.

Під час того останнього перебування в Україні Юрій Тесленко-Приходько, син Олени Антонівни, батькової сестри, сфотографував Лесю Українку. Він зробив кілька знімків, які відрізняються поворотом голови, поглядом. Одне на тих знімках спільне: «Ох, у тривких до життя людей таких очей не буває. Се очі з іншої країни...». Фото вперше опубліковано у виданні «Лісової пісні» 1914 року.

Одна з таких фотокарток, оправлена в рамочку, вишиту бісером, завжди стояла на комоді в домі матері, Олени Пчілки. Повернувшись з далекої Америки (від Ольги Сергіїв, дочки Ізидори Косач-Борисової), ця реліквія нині зберігається в літературно-меморіальному музеї Лесі Українки в Колодяжному.

Один з останніх знімків поетеси використав для видання поштової листівки (першої післяжиттєвої) Петро Юрійович Дятлов (1883–1933), революційний, громадський та політичний діяч, публіцист і перекладач.

Принаймні ім'я його було відоме Лесі Українці за її життя. У кінці листопада 1905 року вона написала до сестри Ольги та Михайла Кривинюка; до листа додала вирізку з якоїсь газети з таким оголошенням: «3 місяця грудня (декабря) має виходити щоденна соціал-демократична робітничка газета “Праця”. Газета видаватиметься при ближчій участі: В. Винниченка, Вітека, М. Ганкевича, М. Порша, І. Стешенка, Лесі Українки і інших. Газета має кореспондентів зі всієї України і із головних міст Росії і Західної Європи. Підписна ціна: на 12 міс. – 5 р., на 6 міс. 2 р. 50 к., на 3 міс. – 1 р. 40 к., на 1 міс. – 50 к. Адреса для зносин з редакцією і адміністрацією “Праці” – Киев, Паньковская, 8, Д-ру Юркевичу. Редактор-видавець П. Дятлов» [1, 764].

Це той самий Дятлов, який високо оцінив творчість письменниці в некролозі «Пам'яті Лесі Українки», надрукованому в газеті «Рабочая правда» (1913 р., № 15): «19 июля в Сураме, на Кавказе, после тяжелой болезни скончалась видная украинская писательница Леся Украинка (Лариса Петровна Косачева-Квитка). Телеграф разнес эту весть по всем газетам России. Но при постоянной конфискации “Рабочей правды” известие о смерти писательницы-друга могло и не дойти до рабочих – читателей своей “Правды”. Леся Украинка, стоя близко к освободительному общественному движению вообще и пролетарскому в частности, отдавала ему все силы, сеяла разумное, доброе, вечное. Нам надо сказать ей спасибо и читать ее произведения... Леся Украинка умерла, но ее бодрые произведения долго будут будить нас к работе-борьбе. Добрая вечная память писательнице – другу рабочих!» [2, 269–270]. Він же переклав російською мовою вірш Лесі Українки «Досвітні огні».

У 1914–1921 рр. Петро Юрійович Дятлов жив і працював у Відні. Саме тут, в еміграції, він видав 1917 року першу серію з 12 портретних поштових листівок «Українські письменники» у чорно-білому друці. На звороті листівки містилися вихідні дані: «Українські письменники. Сер. 1. Відень. 1917. Накл. П. Дятлова». Підпис – ім'я та прізвище портретованого – знаходився на лицевому боці. До серії окрім портрета Лесі Українки (з фотознімка Ю. Тесленка-Приходька) увійшла репродукція з портрета Т. Шевченка роботи Ф. Красицького, фотозображення

І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, О. Кобилянської, М. Грушевського, М. Коцюбинського, В. Стефаніка, О. Кобця і В. Винниченка.

Того ж або наступного, 1918 року видання серії було повторено, але листівки мали інший адресний бік: у рамочку українського геометричного орнаменту вкомпоновано внизу зліва і справа тризуб, угорі зліва – портрет Т. Шевченка, справа текст: «...Возвеличу / Малих отгих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово». Т. Шевченко». Вгорі підпис «Листівка Українські письменники». Вихідні дані – час, місце видання, ім'я видавця – відсутні [3, 85].

Обидві листівки з портретом Лесі Українки зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею.

1. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості : репринт. вид. / О. П. Косач-Кривинюк ; вст. ст. М. Г. Жулинського. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – XVI с. + 928 с. : іл. + 13 с.

2. Леся Українка. Документи і матеріали. – К. : Наук. думка, 1971.

3. Забочень М. На спомин рідного краю: Україна у старій листівці: альбом-каталог / М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К. : Криниця. – 508 с. : іл.

III

«Гарний гостинець...»

У розділі XII «Особисті речі Лесі Українки та родини Косачів» каталога-довідника «Документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів у музеях, установах Волині» зазначено (поз. 220): «Сорочка жіноча. Кін. XIX ст. Полотно ляне домоткане; вишивка хрестиком, гладдю; орнамент рослинний, геометризований. Вишита Лесею Українкою і подарована нею В. Й. Дмитрук, – жительці с. Колодяжне. ВКМ, інв. № P2-196» [1, 41]. Ця сорочка знаходиться в постійно діючій експозиції відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею і є предметом справді унікальним, єдиним у своєму роді. Як, власне, кожен музейний предмет, має свою історію.

Варвара Йосипівна Дмитрук (1872–1964) – жителька Колодяжного з діда-прадіда. Коли Косачі у травні 1882 року переїхали жити до села, дівчинці було 10 років; вона була на рік молодшою від Лесі, до якої її було взято в покоївки-компаньйонки, ймовірно, за певну платню.

У своїх спогадах, уперше опублікованих у лютому 1941 року, Варвара Йосипівна розповіла про перше знайомство з Ларисою Косач: нових панів вийшло в день їх приїзду зустрічати все село – «всім хотілося знати, що воно за люди, з ким прийдеться жити» [2, 96].

Пани насамперед захотіли побачити курну хату (в Колодяжному тоді майже усі хати були курними, тобто опалювалися по-чорному, без димаря). Варчина мати показала на свою, теж курну, хату. «Подивилися на все це Косачі ... а далі й кажуть: “Знаєте що, Федосько (це моя мати), відпустіть до нас одну дівчинку”, – і глянули на мене. Злякалася я, вчепилася в материну спідницю. А панночка – вона була трохи старша за мене – підійшла, простягнула руку: “Будьмо знайомі: я – Леся. А тебе як звати?”

Я з ляку мовчала і ще міцніше трималася за спідницю.

“Варка... Варкою зветься, – чую, каже моя мати. – Чого ж ти, доню? Иди, раз панночка просить”.

Пішли, правда, гуртом – їхні всі, наша мати і ми.

Таке було моє перше знайомство з Лесею, яке тривало потім без малого п’ятнадцять років» [2, 96].

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається ще один унікальний експонат – зошит, у який Леся та її молодша сестра Ольга записували народні пісні від колодяжненських дівчат і молодниць, а Оля майже під кожним записом робила помітку: «Колодяжне, од Варки», «Од дівчини Варки». То вже було пізніше, на початку 1890-х, коли і Леся, і Варка були дорослими.

«Вельми любила вона [Леся Українка. – *Авт.*] пісні. Прибіжить, було, мотнеться туди-сюди по хаті і: “Варко, клич-но дівчат, будемо співати”. Весільних співали, веснянки, хороводи водили, переказували почуті од старих бувальщини», – згадувала Варвара Йосипівна [2, 97].

Можна було б заперечити Варці з приводу «прибіжить» і «мотнеться туди-сюди по хаті»: через хвору ногу Лесі важко було ходити, тому вона просила Варку приводити дівчат на співанки до неї додому, але загалом правдивість її спогадів підтверджує Ольга Косач-Кривинюк у листі від 3 березня 1941 р. до синів Михайла й Василя: «Незвичайно приємно було мені прочитати, що наші земляки-колодяжненці пам’ятають нас та згадують добрим словом, що в них моя найближча товаришка дитячих та молодих літ живе та розказує про Лесю цілком правильно, як справді бувало» [2, 435].

Спогади Варвари Йосипівни стосуються багатьох моментів життя і побуту Косачів у Колодяжному: як висаджували на садибі квіти; як зводився «білий» Лесин будинок; як святкували Шевченкові роковини; як Леся вчилася малювати у ковельського художника Зозулі; про приїзд сім’ї Франків у Колодяжне; про хворобу Лесі тощо.

«Одного літа Косачі виїздили в Гадяч, на Полтавщину, де жила Лесина бабуня. Хотіли взяти й мене, а батьки не пустили. Тоді Леся сказала: “Добре, я тобі зате привезу гарний гостинець”. І привезла. Коли повернулися назад, вона одразу ж прибігла й питає: “А вгадай, що я тобі, Варко, привезла?” – “Звідки мені те, – кажу, – знати? Може, плаття яке”. – “А ти мало не вгадала”, – каже і розгортає на столі гарну-прегарну вишиту сорочку» [2, 99].

Можливо, цей Варчин спогад стосується літа 1883 року, – у тій частині, що Косачі хотіли взяти її з собою: з кінця червня до

початку серпня 1883 року Ольга Петрівна з дітьми Михайлом, Лесею, Ольгою й Оксаною гостювали в Гадячі у Є. І. Драгоманової [3, 47]; у середині серпня Косачі повернулися до Колодяжного.

А чи могла Леся того літа вишивати? Ольга Косач-Кривинюк, згадуючи про гостини у бабусі того літа, розповідає, що тоді в Гадячому зібралася велике товариство, яке любило їздити «на човнах чарівним Пслом... Здебільшого доводилося Лесі зі смутком лише дивитися на те збирання, а самій не їхати човном, хоч вона пристрасно любила всяку воду і плавання нею. Рука в неї дужче та дужче боліла і напухала. Вважали, що то ревматизм, і думали, що Лесі шкідливо бути “на воді” та ще по заході сонця. Взагалі, хвора рука сильно затроювала Лесі її життя, тоді ще, власне, дитяче» [3, 49–50].

Імовірно, Леся привезла Варці подарунок трохи пізніше: у серпні-вересні 1887 року Олена Пчілка з дітьми знову гостювала у матері в Гадячі [3, 60–61]. Ми схильні думати, що саме тоді Леся Українка привезла Варці в дарунок вишиванку: адже обом дівчатам на той час було по 15-16 років, а сорочка саме дівоча, а не дитяча. Якщо наш здогад правильний, то сорочці, вишитій Лесею Українкою і подарованій нею Варварі Дмитрук, уже понад 120 років. Варвара Йосипівна все життя берегла дарунок і передала його 1949 року, в рік відкриття, літературно-меморіальному музею в Колодяжному.

1. Документи і матеріали Українки та родини Косачів у музеях, установах Волині. – Вид. 2-ге, зі змінами й допов. / упорядкув. Т. Я. Данилюк-Терещук, Н. Ю. Пушкар. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 136 с.

2. Дмитрук В. Молодість Лесі // Спогади про Лесю Українку / Варвара Дмитрук. – Вид. 2-е, доп. – К. : Дніпро, 1971. – 484 с.

3. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості : репринт. вид. / О. П. Косач-Кривинюк ; вст. ст. М. Г. Жулинського. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – XVI с. + 928 с. : іл. + 13 с.